

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-37>

УДК 94:343(477)

Короткий О.В.

Бердянський державний педагогічний університет

ІСТОРІЯ УВ'ЯЗНЕННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. Досліджено роль ув'язнення в карному праві Гетьманщини XVIII ст. Проаналізовано погляди на природу злочину та мету покарання, які були наявні в Литовському Статуті 1588 р. – головному джерелі карного права періоду. Встановлено, що в Статуті співіснували два погляди на злочин: порушення приватних прав та замах на існуючий правопорядок, суспільство, державу. Цей дуалізм вплинув і на значення ув'язнення в правовому дискурсі Гетьманщини. Встановлено, що ув'язнення в джерелах права мало дві ролі: покарання за злочини публічного характеру та «покарання-функція» за допомогою якої було стратифіковано простір беззаконня та призначено відповідне покарання до найрізноманітніших правопорушень різної тяжкості.

Ключові слова: кримінальне право Гетьманщини, ув'язнення, мета покарання, система покарань, публічні злочини, приватні злочини.

Korotkii Olexiy

Berdyansk State Pedagogical University

THE HISTORY OF IMPRISONMENT IN THE HETMANATE: THE LEGAL ASPECT

Summary. The article examined the role of imprisonment as punishment in the legal discourse of the Hetmanate. The main sources of the Hetmanate's criminal law were analyzed: the Lithuanian Statute of 1588 and «Rights that are judged by the Little Russian people». In the sources there are two views on the nature of the crime: modern view of the crime as an attempt on society, legal structure and medieval view of the crime as a violation of the private rights of the victim. Accordingly, there were several views on the purpose of punishment: damages, intimidation, etc. At the end of the 16th century, punitive sentences began to crowd out fines and other property penalties, but they did not disappear completely. Such dualism in determining the purpose of punishment also affected the imprisonment, which during this period became one of the main punishments in the law of the Lithuanian Principality, and later also the Hetmanate. The analysis of crimes punishable by imprisonment allowed him to reveal his dual discursive role in the system of punishment. It was found that incarceration was punishable both for committing public and private crimes. In the first case, the imprisonment was destined for three categories of crimes: crimes that constituted the ideal harm caused by the symbolic force of law or social morality; crimes in which the ideal damage exceeded the real; crimes that threaten a large group of people. In the second case, imprisonment fulfilled several functions: punished those who did not bear full responsibility for the committed ones, those who made lighter versions of grave crimes, those who committed an attempt in honor. Thus, imprisonment was a rather convenient punishment. They were punished for crimes, which could not be found equivalent, or symbolically equivalent punishment (execution for murder, injury for injury, etc.). In addition, the functional role of imprisonment in the system of punishment has allowed stratifying a large number of private crimes of gravity and imposing on them more or less long imprisonment and thus covering the existing discursive space of lawlessness with corresponding punishments.

Keywords: criminal law of the Hetmanate, imprisonment, purpose of punishment, system of punishment, public crimes, private crimes.

Постановка проблеми. Покарання – незмінна протягом історії практика встановлення соціального порядку. Перспектива, що відкривається перед дослідником історії карних практик подвійна. Вивчаючи відхилення від норми, якими є порушення соціального порядку, ми краще розуміємо саму норму. Вивчення історії ув'язнення, практики, яка стала пануючим покаранням за останні століття, є водночас і вивченням історії становлення сучасної правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ув'язнення в праві Гетьманщини опосередковано вивчається в контексті двох напрямів досліджень: зміст джерел права та кримінального права періоду, спеціальні дослідження ув'язнення в Гетьманщині. Карне право, систему покарань Козацької держави досліджували О. Гуржій [2], О. Макаренко [6], Д. Любченко [5], Н. Сушицька [13], М. Марисюк [8] та ін. Значно менше в вітчиз-

няній історіографії спеціалізованих досліджень з історії ув'язнення в цей період. Серед останніх можна виділити дослідження А. Сапронова [11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В вищевказаних дослідженнях ув'язнення вивчається в контексті системи покарань карного права або в якості соціальної практики. Недостатньо дослідженими залишилися такі аспекти теми як: злочини, за скоєння яких позбавляли волі, мета ув'язнення як покарання в допенітенціарну добу.

Мета дослідження: визначити значення ув'язнення як покарання в праві Гетьманщини. Завдання дослідження: 1) проаналізувати погляди на мету покарання присутні в джерелах права Гетьманщини; 2) класифікувати злочини, за які призначалося покарання ув'язненням; 3) проаналізувати групи злочинів, які каралися ув'язненням та виявити їх особливості.

Виклад основного матеріалу. На початку варто зробити два зауваження. Перше – в даному дослідженні ми розглядаємо лише карну роль ув'язнення та залишаємо поза увагою ув'язнення як засіб превенції та «вимушення». Друге – будемо розглядати значення ув'язнення виключно в правовому дискурсі усвідомлюючи, що його значення як соціальної практики могло бути відмінним.

Основними джерелами права Гетьманщини починаючи з кінця XVII ст. була система так званих «попередніх прав»: збірники магдебурзького права, джерела російського законодавства, Литовський статут 1588 р. та ін. [1, с. 26–27]. В 1743 р. комісією, що базувалася в Глухові було завершено створення кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ». Кодекс не був офіційно затверджений, але набув поширення в Гетьманщині та використовувався в якості підручника-коментатора до Литовського статуту, який залишався основним джерелом права визнаним старшинською верхівкою [15, с. 33–35].

Розглянемо, які погляди на мету покарання присутні в Литовському Статуті 1588 р. На думку багатьох дослідників, в Статуті злочин розуміється, зокрема, як порушення приватних прав. Цим пояснюється часте вживання терміну «кривда» чи «школа» щодо різноманітних правопорушень. Такий підхід породжував відповідний погляд і на мету покарання. Його первинною метою було задоволення інтересів потерпілого і відшкодування завданої злочином шкоди [3, с. 176; 8, с. 11]. Як зазначав О. Левицький, така мета покарання була характерна не тільки для писаного права, але і для правосвідомості населення [4, с. 200–202].

Проте ця мета покарання була не єдина. Ряд дослідників вказують на те, що Литовським Статутом притаманна еволюція правової думки. Григорій Демченко зазначав, що протягом XVI ст. «система грошових виплат змінюється системою публічних покарань, система композицій поступається місцем жахаючим покаранням» [3, с. 7]. Кирило Марисюк підтвердженням такої позиції вважає грамоту Великого князя 1522 р., яка передбачала необхідність залякування для попередження злочинів [8, с. 66], а Борис Тищик вказує, що в цей період відбулося значне зниження ролі майнових покарань на противагу іншим [14, с. 34]. Багато уваги цій боротьбі старих і нових поглядів на природу покарання присвятив О. Малиновський [7]. За такими правовими термінами присутніми в статутах, як «виступ» і «вина» вчений вбачає відношення до злочину як до замаху на суспільство та встановлені ним норми, а за поняттям «кривда» та «гвалт» – реальну та ідеальну шкоду нанесену певній особі [7, с. 4–11]. На нашу думку, таке співіснування двох підходів до природи злочину вплинуло і на становище ув'язнення як покарання.

Литовський Статут 1588 р. та «Права» встановлюють покарання ув'язненням за велику кількість злочинів як публічного так і приватного характеру [9, с. 93]. Розглянемо, за які публічні злочини встановлювалося покарання ув'язненням.

Злочини проти монаршого маєстату розглядаються в першій частині Статуту. Ті з них, за які встановлюється покарання ув'язненням іменуються або ж «виступом» [12, ч. I, ар. 4, 7, 10, 11, 24], тобто розуміються, як зазіхання на символічну

силу закону і реальне та «духовне» тіло короля (за Е. Канторовичем), або «виною» (12, ч. I, ар. 9), під чим розуміється злочин проти конкретної особи, проте такий, що посягає на існуючий правопорядок [7, с. 10]. Термін «вина» в цій частині найчастіше застосовується, коли йдеться про нетяжкі злочини проти особи скоєні «при дворі нашомъ г[о]с[по]д[а]рськомъ и при кождомъ вряде нашомъ судовомъ» [12, ч. I, ар. 10]. Той самий термін зустрічаємо і в четвертій частині, щодо злочинів скоєних в суді [12, ч. IV, ар. 7, 53, 62, 41].

В тих випадках, коли об'єктом злочину є приватна особа, але місцем його скоєння є державна установа, або і сам потерпілий є представником державних органів, Статут окремо зазначає, що така «вина» містить у собі одразу два правопорушення – «выступки» і «шкоду». За них призначаються окремі покарання: «...за инъшие меншие *выступки* маеть седеть у везенью на замку або в дворе нашомъ дванадцать недель и *шкоду* стороне поводовой нагородити за доводомъ» [12, ч. IV, ар. 9]. Ще виразніше цей дуалізм втілено в «Правах», де за напад на возного: «самому возному ... надлежащій платежъ противъ званія ихъ, и за *шкоды*, если бы при томъ какіе были, награждение удвое допровивъ, отдать имъ же; за *непочитаніе же в томъ суда и продерзость*, оного же преступника дванадцатонедельнымъ арестомъ, или какъ судовое состоитья разсмотреніе, наказать» [10, ч. VII, ар. 9, п. 3]. Таким чином, бачимо, що в випадках комбінованого покарання, яке включає «навязку» та арешт, останній призначається за ту складову злочину, яка порушує існуючий правопорядок, є замахом на суспільство.

До цієї групи належать і злочини скоєні проти суспільної моралі, серед яких вбивство батьками дітей [10, ч. XX, ар. 5, п. 3], порушення звичаїв сексуальної культури [10, ч. XXIII, ар. 7, п. 2], підкидання новонародженої дитини [10, ч. XXIII, ар. 11, п. 1]. До публічних злочинів варто зарахувати також бурлацтво [10, ч. XVII, ар. 12, п. 6], релігійні злочини [12, ч. II, ар. 6], відмову в допомозі тушіння пожежі [10, ч. XXVI, ар. 6, п. 5], підпал лісу, степу [10, ч. XIX, ар. 7, п. 1], професійні злочини здійснені державними службовцями [12, ч. IV, ар. 59; 10, ч. VIII, ар. 9, п. 2].

В цій групі, умовно, можна виділити три види злочинів:

1) ті, що становлять не стільки реальну, скільки ідеальну шкоду: порушують монарший суверенітет, релігійну чи суспільну мораль, символічну силу закону тощо;

2) ті, в яких ідеальна шкода «перевищує» реальну, умовою чого є скоєння злочину в певному місці («не поважаючи *местъца* зверхности» [12, ч. I, ар. 14]), або ж фігурування державного службовця в якості потерпілого чи виконавця злочину;

3) ті, що загрожують досить великій групі людей: вчинення підпалів чи відмова в допомозі тушіння пожежі.

Отже, ув'язнення призначалося за доволі широкий перелік злочинів, які можна вважати злочинами публічними. Проте не можна стверджувати, як це зробила Н. Сушицька, що ув'язнення в Гетьманщині застосовувалося лише «до тих, хто чекав виконання смертного вироку, або ж як окремих вид покарання за неповагу до судово-

го рішення, образу візничого» [6, с. 16]. Фактор зазіхання на державу, монарха, суд і справді відігравав певну роль, проте, це не означає, що визнавалася виключно суспільна зацікавленість в покаранні ув'язненням, або те, що призначалося воно лише за ті злочини, які, умовно, можна назвати злочинами проти держави. Цьому є два головних заперечення.

По-перше, як в Статуті так і в «Правах» вказана значна роль позивача як сторони, що безпосередньо зацікавлена в ув'язненні свого супротивника. В обох джерелах забезпечується право позивача, потерпілого «всегда надсматривать, как и гдѣ колодникъ сидить и судъ не имѣть ему того воспящать» [10, ч. VII, ар. 23, п. 4]. Таким чином, визнається зацікавлення позивача в правильному ув'язненні правопорушника, чого б не могло бути, якщо б в злочинах, які каралися ув'язненням було зацікавлене лише деперсоналізоване «суспільство» чи держава.

По-друге, як свідчать джерела, таке покарання було властиве не лише для тих злочинів, де замах на суспільний порядок є очевидним і превалює над приватною шкодою. Значна кількість злочинів, за які карають ув'язненням це напади на маєтки, нанесення поранень, участь в бійках, образи честі, наклепи тощо.

В останніх випадках ув'язнення виконує декілька функцій:

1) покарання злочинців, які не несуть повної відповідальності за скоєне: божевільні [10, ч. XX, ар. 44, п. 2]; співвиконавці, але не головні фігуранти, в тяжких злочинах [12, ч. XI, ар. 2]; ті, хто погасив свічку в кімнаті, після чого відбулось вбивство [12, ч. XI, ар. 11]; ті, хто наїхав конем на вагітну жінку, через що вона втратила дитину сама залишившись живою тощо [10, ч. XX, ар. 15, п. 1];

2) покарання за легші варіанти таких злочинів як, наприклад, розбій, каліцтво, крадіжка: напад на шляхетський маєток без вчинення вбивства чи поранення [10, ч. XX, ар. 1, п. 4]; нанесення людині такого пошкодження, яке б було невиліковним або виліковувалося б до року [12, ч. XI, ар. 27]; переховування краденого майна [10, ч. XXIV, ар. 7, п. 1];

3) покарання за образу честі: легке побиття, удар шляхтича по щоці [12, ч. XX, ар. 10], звинувачення в нешляхетському походженні, наклеп [10, ч. XX, ар. 59, п. 1], образа гостя [10, ч. XX, ар. 25, п. 1] тощо.

Список літератури:

1. Вислобов К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення. *Права, за якими судиться малоросійський народ* / за ред. Ю. Шемпученко. Київ, 1997. 547 с.
2. Гуржій О. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ : УАН Інститут історії України, 1994. 47 с.
3. Демченко Г. Наказаніє по Литовському Статуту в его трех редакціях (1529, 1566, и 1588 гг.). Київ : Типографія Імператорскаго Университета св. Владимира, 1894. 276 с.
4. Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. Харків : Рух, 1930. 252 с.
5. Любченко Д. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2005. 203 с.
6. Макаренко О. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648-1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2001. 39 с.
7. Малиновский О. Ученіє о преступленіи по Литовскому Статуту. *Университетскія извѣстія Университета Св. Владимира*, 1894. № 8. С. 1–51.
8. Марисюк М. Майнові покарання в Україні (911-2001 рр.). Питання кримінально-правової політики. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. 335 с.

В Статуті бачимо, що ув'язнення в вищевказаних злочинах, як і в випадках злочинів публічних, призначається за «вину»: «А кгды прысягнетъ, маеть быти кгвалт плачоуи дванадцѣть рублей ... одно жѣ предѣсе за вину того кгвалту у везеньи дванадцѣть недель седе-ти маеть» [12, ч. XI, ар. 2], «за вину такого зурфалства и своволенства в замку албо в дворе нашом судовом ... дванадцѣть недель на дне у вежы седе-ти» [12, ч. XI, ар. 27]). В «Правах» ж зустрічаються і виключення: «битому за всякій бой сорокъ осмь рублей заплатитъ, и сверхъ того за его безчестіє и бой, оный преступникъ под арестомъ дванадцѣть недель держанъ быти должень» [10, ч. XX, ар. 46, п. 6]. Це ще раз підтверджує, що карна роль ув'язнення була ширша ніж просто покарання за злочини проти держави.

Враховуючи вищенаведений аналіз, можна казати про подвійну роль ув'язнення в системі покарань. З одного боку, ув'язнення слугує покаранням за специфічні злочини, в яких присутній замах на суспільну безпеку, державний устрій, правопорядок, основи суспільної моралі, шляхетську честь. З іншого боку, в ряді випадків його роль суто функціональна, його призначення – карати за те, що можна назвати «напівзлочинами»: 1) випадки, в яких підсудний через певні причини не несе повної відповідальності за скоєне; 2) злочини, які є менш тяжкими варіантами таких правопорушень як, наприклад, вбивство, крадіжка, каліцтво тощо.

Висновки і пропозиції. Можна припустити, що ув'язнення здавалося укладачам Статуту та «Прав» доволі зручним покаранням. Ним карали за злочини, до яких не можна було дібрати рівноцінного, або ж символічно рівнозначного покарання як, наприклад, страта за вбивство, каліцтво за каліцтво, заливання до роту свинцю за фальшування монети. Поза тим, позбавлення волі як функція дозволило стратифікувати «неповноцінні» злочини за тяжкістю та призначити за них більш чи менш тривале ув'язнення і таким чином покрити відповідними покараннями існуючий простір беззаконня.

Завданням майбутніх досліджень цієї проблеми буде знайти пояснення того, чому саме ув'язнення отримало в Литовському Статуті, а згодом і в Кодексі 1743 р. вищевказаний статус та чи відповідав цей статус ув'язнення в правовому дискурсі значенню цього покарання як соціальної практики.

9. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. 128 с.
10. Права, за якими судиться малоросійський народ / за ред. Ю. Шемшученко. Київ : НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корельського, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського, 1997. 547 с.
11. Сапронов А. Спільнота «мешканців» секвестрів Гетьманщини у світлі історико-демографічних характеристик. *Крайзнавство*, 2017. № 3–4. С. 168–177.
12. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: тэксты, даведнік, каментарыі / за ред. І. Шамякіна. Мінск : Бел. сав. энцыкл. імя П. Броўкі, 1989. URL: http://www.grodno.by/grodno/history/statut_vkl_1588.html#_utmz1_1__=1 (дата звернення: 09.02.2019).
13. Сушицька Н. Розвиток українського і російського кримінального права у другій половині XVII–XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 23 с.
14. Тишик Б. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої. Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 1996. 36 с.
15. Яковлів А. Український кодекс 1743 р. «Права по котрымъ судится малоросійській народъ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. 211 с.

References:

1. Vyslobokov K. (1997). Vyznachna pamiatka ukrainskoho prava: dzherela, zmist, systema ta sotsialno-politychni peredumovy stvorennia. *Prava, za yakymy sudytsia malorosiyskyi narod* [Rights that are judged by the Little Russian people]. Kyiv : NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho, In-t ukr. arkheohrafiya ta dzhereloznav. im. M.S. Hrushevskoho.
2. Hurzhiy O. (1994). Pravo v ukrayins'kiy kozats'kiy derzhavi (druha polovyna XVII–XVIII st.) [Law in the Ukrainian Cossack state (second half of XVII–XVIII centuries)]. Kyiv : UAN Instytut istoriyi Ukrayiny. (in Ukrainian)
3. Demchenko H. (1894). Nakazanie po Lytovskomu Statutu v eho trekh redaktsiyakh (1529, 1566, y 1588 hh.) [The punishment according to the Lithuanian Charter in its three editions (1529, 1566, and 1588)]. Kyiv : Typohrafiya Imperatorskaho Unyversyteta sv. Vladymira. (in Russian)
4. Levyts'kyy O. (1930). Po sudakh Hetmanshchyny. Narysy narodnoho zhyttya Hetmanshchyny 2-oyi polovyny XVII viku [By the courts of the Hetmanate. Essays on the national life of the Hetmanate in the 2nd half of the 17th century]. Kharkiv : Rukh. (in Ukrainian)
5. Lyubchenko D. (2005). Rozvytok kryminalnoho prava Het'manshchyny u druhiy polovyni XVII–XVIII st. [Development of criminal law Hetmanate in the second half of XVII–XVIII centuries] (Phd Thesis), Kyiv : Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine.
6. Makarenko O. (2001). Zlochyny i pokarannya v pravi Ukrayins'koyi Het'mans'koyi derzhavy 1648-1657 rr. [Crimes and Punishment in the Law of the Ukrainian Hetman State 1648-1657] (Phd Thesis), Kyiv : National academy of internal affairs.
7. Malynovskyy O. (1894). Uchenie o prestupleniy po Lytovskomu Statutu [The doctrine of crime under the Lithuanian Statute]. *Universitetskiye izvestiya Universiteta Sv. Vladimira*, no. 8, pp. 1–51.
8. Marysyuk M. (2012). Maynovi pokarannya v Ukrayini (911-2001 rr.). Pytannya kryminalno-pravovoyi polityky [Property Punishment in Ukraine (911-2001). The issue of criminal law]. Ivano-Frankivsk: Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylya Stefanyka. (in Ukrainian)
9. Padokh Yu. (1951). Narys istoriyi ukrayinskoho karnoho prava [Essay on the History of Ukrainian Criminal Law]. Munich : Vyd-vo «Molode zhyttya». (in Ukrainian)
10. Shemshuchenko Yu. (ed.). (1997). Prava, za yakymy sudytsia malorosiyskyi narod [Rights that are judged by the Little Russian people]. Kyiv : NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho, In-t ukr. arkheohrafiya ta dzhereloznav. im. M.S. Hrushevskoho. (in Ukrainian)
11. Sapronov A. (2017). Spilnota «meshkantsiv» sekvestriv Hetmanshchyny u svitli istoriko-demografichnykh kharakterystyk [The community of "inhabitants" of the Hetmanate's sequester in the light of historical and demographic characteristics]. *Krayeznavstvo*, no. 3–4, pp. 168–177.
12. Shamiakin I. (ed.). (1989). Statut Vialikaha kniastva Litoŭskaha 1588: teksty, daviednik, kamientaryi [Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1588: texts, reference, commentary]. Minsk: Biel. sav. encykl. imia P. Broŭki. (in Belorussian)
13. Sukhytska N. (2011). Rozvytok ukrayinskoho i rosiyskoho kryminalnoho prava u druhiy polovyni XVII–XVIII st. [Development of Ukrainian and Russian criminal law in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries]. (Phd Thesis), Kyiv : Opening international university of human development "Ukraine".
14. Tyshchuk B. (1996). Suspilno-politychnyy lad i pravo Ukrayiny u skladi Lytovskoyi derzhavy ta Rechi Pospolytoyi [Social-political system and the right of Ukraine in the composition of the Lithuanian state and the Rzecz Pospolita]. Ivano-Frankivsk : Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylya Stefanyka. (in Ukrainian)
15. Yakovliv A. (1949). Ukrayinskyi kodeks 1743 r. «Prava po kotry sudytsia malorossiyskiy narod»: yoho istoriya, dzherela ta systematychnyy vyklad zmistu [The Ukrainian Code of 1743 «Rights that are judged by the Little Russian people»: its history, sources and a systematic statement of contents]. Munich : Zahrava. (in Ukrainian)